

בזכות נשים צדקניות

ארבעה שלבים בשעבוד מצרים

ספר שמות כולו מיוחד לסיפור הגלות הראשונה שידעו בני ישראל במצרים, בית עבדים, ולנסי הגאולה שהייתה אם לכל הגאולות שבאו בעקבותיה בהמשך הדורות^א. על הירידה למצרים התבשר כבר אברהם אבינו, בברית בין הבתרים:

ויאמר לאברם ידע תדע כי גר יהיה זרעך בארץ לא להם, ועבדום וענו אתם ארבע מאות שנה. וגם את הגוי אשר יעבדו דן אנכי, ואחרי כן יצאו ברכש גדול^ב.

בראש הספר חוזרת התורה ומפרטת את מניין בני יעקב ושמותיהם, כדי להדגיש שכבר מהם התחילה הגלות ומות יוסף ואחיו וכל הדור ההוא פותח את שלב העבדות והעינוי שנכללו באותה גזירה.

כשנתבונן במסכת העבדות שידעו אבותינו במצרים, נמצא שהיא מתחלקת לארבעה שלבים:

א. בשלב הראשון המצרים נעשים מודעים לתופעת הריבוי הפלאי של בני ישראל, שממדיו חורגים מן הטבע: "ובני ישראל פרו וישרצו וירבו ויעצמו במאד מאד ותמלא הארץ אתם". בלבו של פרעה מקנן החשש שמא ברבות הימים יחבור המיעוט הגדול הזה לאויבי ממלכתו כגיס חמישי, ומשום כך הוא הוגה תכנית למיעוט הילודה באמצעות עבודה ועינוי: "וישימו עליו שרי מסים למען ענתו בסבלתם, ויבן ערי מסכנות לפרעה את פתם ואת רעמסס".

תכניתו של פרעה אינה מצליחה, כפי שהתורה מעידה במפורש: "וכאשר יענו אתו כן ירבה וכן יפרץ".

ב. בעקבות כישלון התכנית הראשונה מורחבים ממדי העבודה והעינוי. כעת אין ישראל מסורים ביד מנגנון מסודר של שרי מסים, מסווה הצורך הממלכתי הלגיטימי בעבודתם מוסר והם ניתנים כעבדים ביד העם המצרי כולו, המשתעבד בהם בקושי ובאכזריות: "ויעבדו מצרים את בני ישראל בפרך וימררו את חייהם בעבודה קשה בחומר ובלבנים ובכל עבודה בשדה את כל עבודתם אשר עבדו בהם בפרך".

א. ראה הקדמת הרמב"ן לספרנו.

ב. בראשית טו יג-יד.

האם הפעם עלה ביד המצרים לבלום, או לפחות להאט, את הריבוי המתפרץ? התורה אינה מתייחסת לכך במפורש, אך מהמשך מגמת הגזירות ומחריפותן המתגברת ניתן להבין שגם הפעם נחלו המשעבדים אכזבה, והיה עליהם לנקוט באמצעים נוספים.

ג. לאחר שהוברר שבכוח עבודה ועינוי בלבד לא ניתן לבלום את כוח הילודה העל־טבעי של בני־ישראל, נפתח עידן חדש שגזירותיו עולות על כל המוכר והידוע עד כה. מלך מצרים גוזר השמדה על כל זכרי ישראל, כשבכך הוא מבקש לחסל את עתיד העם כליל: **"ויאמר מלך מצרים למילדות העבריות אשר שם האחת שפרה ושם השנית פועה. ויאמר בילדכן את העבריות וראיתן על האבנים אם בן הוא והמתן אותו ואם בת היא וחיה"**.

פרטי תכניתו המזעזעת של פרעה נשמרו בשלב זה בסתר, ושתי המילדות – שעמדו בראש מנגנון הילודה של כל ישראל⁷ – נצטוו לבצעה בחשאי. זאת מאחר וגם פרעה היה מודע לממדי העוול, ולא רצה להבאיש את שמו בעיני הציבור.

זאת הפעם, כמו לאחר השלב הראשון, מעידה התורה במפורש על כישלונו החרוץ של פרעה. המילדות סירבו למלא את הצו בתואנה מתחכמת, והילודה לא זו בלבד שלא התמעטה אלא אף התרחבה: **"וירב העם ויעצמו מאד"**.

ד. משראה פרעה שזממו אינו עולה בידו, שב והרחיב את ממדי גזירתו הנוראה והטיל את יישומה על כל עמו: **"ויצו פרעה לכל עמו לאמר כל הבן הילוד היאורה תשליכוהו וכל הבת תחיון"**, וכדברי החזקוני: **"כיוון שראה שלא עשו המילדות כאשר דבר אליהן, עשה כל עמו ממונין על העניין"**⁸. סעיף אחר בתכנית השטנית, מפורסם פחות, נגע לגורלן המיועד של בנות ישראל.

על כך מספר המדרש:

"וכל הבת תחיון" – מה צורך לפרעה לקיים הנקבות? אלא כך היו אומרים: נמית

הזכרים וניקח הנקבות לנשים, לפי שהיו המצריים שטופים בזימה.⁹

פרק זה, ועמו מה שנעשה בעקבות אותה גזירה נוראה, מסתיים בפרשה פתוחה. מיד לאחריו עוברת התורה מן המבט הרחב על כלל ישראל לתיאור קורותיה הפרטיות לכאורה של משפחה אחת מבית לוי:

וילך איש מבית לוי ויקח את בת לוי, ותהר האשה ותלד בן ותרא כי טוב הוא ותצפנהו שלשה ירחים. ולא יכלה עוד הצפינו ותקח לו תבת גמא ותחמרה בחמר

ג. ראב"ע הארוך לשמות א יג ד"ה ויעבידו: "שרות על כל המילדות".

ד. חזקוני לשמות א כב ד"ה לכל עמו.

ה. שמות רבה א: יח.

ובזפת ותשם בה את הילד ותשם בסוף על שפת היאור ותתצב אחותו מרחוק לדעה מה יעשה לו.

אם בסיפור זה מבקשת התורה לרמוז לנו מה עלה בסופן של גזירות פרעה, הרי שסתמה יותר משפירשה. אין אנו יודעים האם מדובר בתיאור נס הצלה יוצא דופן, או במאורע המעיד על הכלל כולו – שכל נשות ישראל עשו כמעשה מרים, וחיבלו תחבולות מוצלחות להציל את היילודים מטביעה במי היאור. אם כך ואם כך, מתיאור היוצאים ממצרים כעבור שמונים שנה – "כשש מאות אלף רגלי הגברים לבד מטף" – עולה בבירור שתופעת הריבוי הישראלי הפלאי שרדה את כל הקשיים, ולא נכנעה לאף אחד מגלגולי גזירותיו של פרעה.

מתוך סקירת ארבעת השלבים עולה השאלה: מפני מה יש מקומות שבהם פירשה התורה את כישלונן המוחלט של גזירות פרעה, ויש מקומות שבהם סתמה? אם פני התורה אל הקיצור, יכולה הייתה לשתוק בכל ארבעת השלבים ואנו היינו למדים ממניין היוצאים שבני ישראל הוסיפו לפרות ולרבות חרף הקושי. ואם התורה רואה לנכון להדגיש את כוח הילודה הסולל לעצמו דרכים חדשות לנוכח כל מכשול, מדוע שתקה בכל זאת בשני מקומות – בשלב השני והרביעי?

חולשת הגברים וצדקת הנשים

נראה שהסיבה שהתורה מסתירה את העניין הוא מפני שהתשובה על השאלה האם פרעה הצליח בתכניתו אינה חד־משמעית. כאמור, המקום הראשון שבו לא נתפרש ניצחון כוח הפריון הישראלי על גזירות השעבוד המצרי הוא לאחר הרחבת ממדי השעבוד לכלל עבודת פרך, כשניתנו ישראל ביד כל מצרי כמשרתים ועבדים. עדות מרומזת להלך הרוח ששרר בתוך העם בעקבות החמרה זו, ניתן למצוא בדברי הגמרא:

דרש רב עזירא: בשכר נשים צדקניות שהיו באותו הדור נגאלו ישראל ממצרים. בשעה שהולכות לשאוב מים, הקב"ה מזמן להם דגים קטנים בכדיהן, ושואבות מחצה מים ומחצה דגים, ובאות ושופתות שתי קדרות, אחת של חמין ואחת של דגים, ומוליכות אצל בעליהן לשדה, ומרחיצות אותן, וסכות אותן, ומאכילות אותן, ומשקות אותן, ונוקקות להן בין שפתיים [רש"י: בין מצרי השדות, מקומות צנועין]. שנאמר: "אם תשכבון בין שפתים" וגו'... וכיוון שמתעברות באות לבתיהן, וכיוון שמגיע זמן מולדיהן הולכות ויולדות בשדה תחת התפוח, שנאמר: "תחת התפוח

1. שמות יב לו.

2. תהלים סח יד.

עוררתִיךָ" וּגו'. והקב"ה שולח משמי מרום מי שמנקיר ומשפיר אותן כחיה זו שמשפרת את הולד, שנאמר: "ומולדותיך ביום הולדת אִתְךָ לא כרת שָׁרְךָ ובמים לא רָחצת למשעי" וּגו'. ומלקט להן שני עיגולין, אחד של שמן ואחד של דבש, שנאמר "וינקוהו דבש מסלע ושמן" וּגו'. וכיוון שמכירין בהן מצרים באין להורגן, ונעשה להם נס ונבלעין בקרקע, ומביאין שוורים וחורשין על גבן, שנאמר: "על גבי חרשו חרשים" וּגו'. לאחר שהולכין היו מבצבצין ויוצאין כעשב השדה, שנאמר: "רבבה כצמח השדה נתתיך"²³. וכיוון שמתגדלין באין עדרים לבתיהן, שנאמר: "ותרבי ותגדלי ותבאי בעדי עדיים"²⁴ – אל תקרי "בעדי עדיים" אלא בעדרי עדרים. וכשנגלה הקב"ה על הים הם הכירוהו תחלה, שנאמר: "זה אלי ואנוהו"²⁵.

התמונה העולה מתוך דברי הגמרא היא של גברים תשושים ומובסים, גופנים ונפשית, שכל שנותר בחייהם הייתה שגרת חיי העבדות שנכפתה עליהם. עד כדי כך היו שקועים בה, שכלל לא חזרו לבתיהם והיו לנים במקום העבודה – בשדות. במדרש מקביל מפרשים חז"ל שגם עובדה זו הייתה חלק מן המחשבה שמאחורי גזירת השיעבוד:

בשעה שהיו ישראל בעבודת פרך במצרים גזר עליהם פרעה שלא יהיו ישנים בבתיהן, שלא יהיו משמשין מיטותיהן. אמר רבי שמעון בר חלפתא: מהו היו בנות ישראל עושות? יורדות לשאוב מים מן היאור והקב"ה היה מזמין להם דגים קטנים בתוך כדיהן, והן מוכרות ומבשלות מהן, ולוקחות מהן יין, והולכות לשדה, ומאכילות את בעליהן שם, שנאמר: "בכל עבודה בשדה". משהיו אוכלין ושותין נוטלות המראות ומביטות בהן עם בעליהן, זאת אומרת אני נאה ממך וזה אומר אני נאה ממך, ומתוך כך היו מרגילין עצמן לידי תאוה ופריין ורביין, והקב"ה פוקדן לאלתר.²⁶

ח. שיר־השירים ח ה.

ט. יחזקאל טז ד.

י. דברים לב יג.

יא. תהלים קכט ג.

יב. יחזקאל טז ז.

יג. סוטה יא, ב.

יד. תנחומא פקודי, סימן ט.

אם כן, דווקא הנשים הצדקניות שבאותו הדור היו אלו שתפסו את חומרת המצב והבינו שעצם קיומו של בית יעקב מוטל על הכף. משום כך נקטו יוזמה שאינה מתאימה, בדרך כלל, לאופיין הצנוע^{טו} ומשכו את לב בעליהן להזדקק להן על אף התנאים הקשים.

אם כן, נראה שהתורה נמנעה מלפרש מה נעשה בעקבות החמרת השעבוד כדי שלא להבליט את מצבם הירוד של הגברים, שכל כובד הנגישות היה מוטל עליהם ולא התפנו כלל להרהר באפשרות של הרחבת המשפחה. אם היה המשך קיומו של עם ישראל תלוי בהם, אפשר שהיה פרעה מצליח במזימתו. מתוך כך יובנו אל נכון דברי הרשב"ם^{טז}, המבאר ששותפותן של הנשים בנסי הגאולה לא הייתה משנית אלא עיקרית: "שעיקר הנס היה על ידן",

כך יש להסביר גם את דברי חז"ל: "שכשנגלה הקב"ה על הים [בקריעת ים סוף] הם הכירוהו תחילה", וכפי שביאר רש"י: "שראו שכינתו כבר".^{טז} כלומר: הנשים היו אלו שזכו לראות את ההשגחה הפרטית על הילודה וגידול הילדים כבר במצרים, בשעת צרה וצוקה, ולא היו זקוקות לנסים הגלויים שנעשו על הים בכדי להוכיח לעצמן את עובדת השגחתו הקרובה של ה' על עמו.

ואכן, במקום אחר מספרים חז"ל שבין הגברים נמצאו מי שלא עשו תשובה על גילולי עבודה־זרה שבידם אלא עם כניסתם לים־סוף:

רבן גמליאל אומר: המצריים רדפו אחרי בני ישראל עד ים סוף וחנו אחריהם, האויבים מאחריהם והים מלפניהם, וראו ישראל המצריים ונתיראו הרבה מאוד, ושם השליכו כל תועבות מצרים מעליהם ועשו תשובה גדולה וקראו לאלקיהם, שנאמר: "ופרעה הקריב וישאו בני ישראל את עיניהם".^{יז}

הנשים לעומת זאת, ממשיכים חז"ל ומספרים, התקינו להן תופים ומחולות עוד במצרים כדי שיזכו לחוג בהם את גאולתם:

"ותקח מרים הנביאה אחות אהרן את התוף בידה", וכי מניין היה להם תופים ומחולות? אלא לעולם הצדיקים יודעין ומתפייסין ומבטיחין שהב"ה עושה להם נסים וגבורות, עד יציאתן ממצרים התקינו להם תופים ומחולות.^{יח}

טו. ראה דברי רש"י לבראשית ג טז: "ואל אישך תשוקתך" – לתשמיש, ואף־על־פי־כן אין לך מצח לתובעו בפה אלא 'הוא ימשול בך', הכל ממנו ולא ממך".

טז. המובא בדברי התוספות מגילה ד, א ד"ה שאף הן היו באותו הנס.

יז. סוטה שם ד"ה הם הכירוהו.

יח. פרקי דרבי אליעזר, פרק מא.

יט. שם.

עצת עמרם ונבואת מרים

כאמור, גם בשלב הרביעי של השעבוד, כשפשטה גזירת "כל הבן הילוד היאִרָה תשליכהו" בכל ממלכת מצרים, לא גילתה התורה כיצד השפיע הדבר על ישראל. במקום זאת היא עוברת לתיאור קורותיהם של זוג מבית לוי: "וילך איש מבית לוי ויקח את בת לוי".

גם כאן משלימים חז"ל בתורה שבעל־פה מה שלא נתפרש בתורה שבכתב:

"וילך איש מבית לוי" – להיכן הלך? אמר רב יהודה בר זבינא: שהלך בעצת בתו. תנא: עמרם גדול הדור היה, כיוון שראה שאמר פרעה הרשע "כל הבן הילוד היאורה תשליכהו", אמר: לשווא אנו עמלין? עמד וגירש את אשתו. עמדו כולן וגירשו את נשותיהן. אמרה לו בתו: אבא, קשה גזירתך יותר משל פרעה, שפרעה לא גזר אלא על הזכרים ואתה גזרת על זכרים ועל הנקבות; פרעה לא גזר אלא בעולם הזה, ואתה בעולם הזה ולעולם הבא; פרעה הרשע ספק מתקיימת גזירתו ספק אינה מתקיימת, ואתה צדיק בוודאי שגזירתך מתקיימת, שנאמר: "ותגזר אומר ויקם לך"^כ. עמד והחזיר את אשתו, עמדו כולם והחזירו את נשותיהן. "ויקח"? ויחזור מיבעי ליה! – אמר רב יהודה בר זבינא: שעשה לו מעשה ליקוחין, הושיבה באפריזון, ואהרן ומרים מרקדין לפניו, ומלאכי השרת אמרו: "אם הבנים שמחה"^{כא}. כב

אותה שעה, שבה רדף כל מצרי אחר שכנו לדעת מתי תלד אשתו ולהשליך את הרך הנולד אל מי הנהר, הייתה הקשה מכול. לא גברים קשי יום בלבד אמרו נואש, אלא לכאורה אפילו עמרם בן קהת – גדול הדור (אמנם להלן נדון בסברתו ונוכיח שרוח אחרת הייתה עמו, ולא ייאוש חלילה).

בשעה קשה זו, מגלים חז"ל, הייתה זו שוב אשה – ועוד ילדה כבת שש בלבד – שחוללה מהפך שהביא לתשועת ישראל. בסברות פשוטות ותמימות, שלא חריפות שכל של למדן ופוסק אלא תום ילדות ניכר בהן, היא מוכיחה לאביה הגדול שגזירתו משרתת את רצון פרעה ואינה לרצון להי^{כב}.

כ. איוב כב כח.

כא. תהלים קיג ט.

כב. סוטה יב, א.

כג. לכאורה, אפשר לבאר את סברתו של עמרם כמבוססת על הדין האוסר לאדם לשמש מיטתו בשנות רעבונו (הנלמד מיוסף, ראה תענית יא, א, ונפסק להלכה בשו"ע או"ח תקעד: ד ובט"ז שם, וכן או"ח רמ: יב ובשעריתשובה וכף־החיים שם). ויש לומר שלמרות שמרים אמרה דבריה בתמימות של ילדות, וכנ"ל, חז"ל רומזים לנו שדבריה היו נאמנים גם להלכה וחבויות בהם טענות שכנגד סברתו של עמרם. ראשית, טענה, "פרעה לא גזר אלא על הזכרים ואתה גזרת על הזכרים ועל הנקבות". משמע: אפילו

המשך קיומו של עם ישראל, טענה מרים, הוא מעל לכל שיקול אחר. גם אם יטמאו המצרים את הבנות, הרי הוולדות שיצאו מהן יהיו קדושים בקדושת ישראל. גם אם יהרגו המצרים את הבנים, לא יוכלו לאבד את חייהם אלא מן העולם־הזה ולא מן העולם־הבא. אך מעל לכול: פרעה רשע, ואתה צדיק! הסכנה האמיתית גלומה לא במחשבות הרשעה של פרעה, אלא בכך שאתה חושב שכוחו גדול מכוחך. המחשבה הזו, ולא הגזירה כשלעצמה, היא שעלולה להמיט אסון על ישראל.

דבריה של מרים מציבים אותה בעמדה שאינה תואמת את האופי הנשי השגרת, שכן טבעו של עולם שנשים רחמניות על ילדיהן יותר מן הגברים, ועל כן תגובתן לגזירה הנוראה הייתה צריכה להיות חמורה מתגובתם של הגברים – שאופיים יציב יותר ושכלם שולט על רגשותיהם.

ושוב, התורה מסתירה מאתנו את חולשתם של הגברים, שהשפיעה גם על אורח מחשבתו של גדול הדור עצמו, וחכמים מגלים לנו מה היה הכוח שפעל מאחורי הקלעים וחיזק את השורות לנוכח השבר.

במבט שני, נראה שההסתר אכן יפה לפעולתן של הנשים, שהייתה סמויה ולא התבלטה לעיני המתבונן מבחוץ. אותן נשים ששקדו על הרחבת המשפחה היהודית עשו זאת בצנעה, בינן ובינן בעליהן, ולא בכנסים ועצרות. מרים, שהשפיעה על גדול הדור לשנות את גזירתה, הייתה ילדה ששוחחה עם אביה בבית פנימה, ולא ברת־פלוגתא שהתעמתה עמו בפומבי.

כך, במידת הצניעות הטבעית של בנות ישראל הכשרות, הובילו נשים צדקניות את ישראל לקראת גאולתן – לא בחצוצרות או בקול שופר אלא בקול דממה דקה ותופים חבויים²⁹¹, שחדר ללבבות הגברים והפיח אש בגחלת תקוותם.

תקיים גזירת פרעה, ובנות ישראל כולן יהיו לנשות המצרים, עדיין יהיו הולדות יהודים ויהיה קיום לעם ישראל. שנית, "פרעה לא גזר אלא בעוה"ז – ואתה בעוה"ז ולעוה"ב". יש ערך רוחני בקיום מצוות פרייה ורבייה גם אם לא נראה שישנו סיכוי סביר לחיי התינוק. ילד יהודי שנהרג יש לו חלק לעוה"ב, ובפרט מי שנעקד על קידוש ה'. שלישית, והיא העיקר: "פרעה הרשע – ספק מתקיימת גזירתו ספק אינה מתקיימת. אתה צדיק – בודאי שגזרתך מתקיימת". אין כאן גזירה אלוקית כדוגמת בצורת ורעב, אלא גזירה מטעמו של רודן אכזר המבקש לאבד את ישראל. כיצד אפשר להיכנע לגזירה זו, הדומה לגזירה בשעת השמד? והלא על כיוצא בה נפסק להלכה שיש למסור את הנפש!

כד. ראה דברי הפרקי דר"א שהובאו לעיל, עמ' 291.

ציפייה פעילה לישועה

למרות אמונתן העזה של הנשים, עוד היו ישראל צפויים למשבר קשה. זמן לא ארוך לאחר נישואיהם המחודשים של הורי מרים הועמדו כל הישגיהן בסכנה, וניתן היה לחשוב שגברה ידו של פרעה על מסירות הנפש וגחלת התקווה.

כך מספרים חז"ל:

"ותקח מרים הנביאה אחות אהרן את התוף בידה"^{כה} – אחות אהרן ולא אחות משה? אמר רב עמרם אמר רב, ואמרי לה אמר רב נחמן אמר רב: מלמד שהייתה מתנבאה כשהיא אחות אהרן, ואומרת: עתידה אמי שתלד בן שמושיע את ישראל. וכיוון שנולד משה נתמלא כל הבית כולה אור, עמד אביה ונשקה על ראשה. אמר לה: בתי, נתקיימה נבואתיך. וכיוון שהטילוהו ליאור עמד אביה וטפחה על ראשה, אמר לה: בתי, היכן נבואתך? והיינו דכתיב: "ותתצב אחותו מרחק לדעה מה יעשה לו" – לידע מה יהא בסוף נבואתה.^{כו}

הכינוי "אחות אהרן" משקף את תוקף עמדתה של מרים, שהתייצבה מאחורי נבואתה מעת גילוייה ועד הגשמתה ללא נסיגות וללא ספקות. אין אנו יודעים כיצד התייחסו הוריה לבשורה המפליאה כשנודעה להם לראשונה. אפשר שהסיחו דעתם מן העניין, שכן סוף סוף לא הייתה אלא ילדה, ואפשר שעשו כמעשה יעקב בחלומו של יוסף ש"שמר את הדבר" – היה ממתין ומצפה מתי יבוא"^{כז}.

כך או כך, מכיוון שנולד משה פשט אורו בכל הבית וידעו עמרם ויוכבד שדברי נבואה היו בפיה. מכיוון שזכו לראות התנוצצות אור ישועה, קצרה בעיניהם הדרך עד לגאולה השלמה ושמחתם הייתה רבה. בתוך אותה שמחה הכיר עמרם טובה מרובה למרים, שבזכות עצתה הטובה נולד התינוק המאיר. "עמד ונשקה על ראשה".

לא יצאו שלושה חודשים והתהפך הגלגל: "ותצפנהו שלשה ירחים – ולא יכלה עוד הצפינו". כעת סבר עמרם שנכזבה תוחלתו, שכן דבר לא השתנה. לא זו בלבד שהגאולה מתממהת, אלא שגם בגזירות הקשות אין כל שינוי. עד כדי כך מגיעים הדברים, שאפילו הילד שצפוי להיות מושיעם של ישראל מונח בתיבת גומא על שפת היאור ומופקר לעיני כול.

כה. שמות טו כ.

כו. סוטה יב, ב.

כז. בראשית לז יא וברש"י.

בוודאי לא חטא גדול הדור בייאוש מוחלט מן הגאולה, וידע שההבטחה האלוקית מברית בין-הבתרים שרירה וקיימת; אך אפשר שבשלב זה ניחם על שנקט בדרך של "קום עשה" והלך בעצת בתו. שמא עוד לא הגיעה השעה ועדיין אין ישראל ראויים להיגאל, ואם-כן מוטב שלא היה משה נולד כלל משנולד ויראו במיתתו. "עמד וטפחה על ראשה".

תשובתה של מרים לייאושו של אביה אינה במילים, אלא במעשים – "והיינו דכתיב: "ותצב אחותו מרחוק לדעה מה יעשה לו" – לידע מה יהא בסוף נבואתה". הנבואה במקומה עומדת, אולם יש והדבר תלוי דווקא במעשי האדם. מרים אינה גורסת המתנה פסיבית למציאות העתידה בתקווה שזו תוכיח את צדקתה, אלא פועלת באופן אקטיבי למימושה של הנבואה ומגנה ככל יכולתה על חייו של מי שסימנה בדבריה כמושיעם של ישראל.

בהתייצבותה על שפת הנהר, מבטאת מרים את האמירה: "מה חובתי ואעשנה". היא, כמו אביה וכל ישראל, נתונה בעומק המשבר ואינה יודעת מאין תצמח הישועה או מתי. אפשר שהיא עצמה לא תזכה לראות את פרות נבואתה, אך לא משום כך תיבטל מן האחריות המוטלת על כתפיה.

הנהגה זו היא שלמות תכונת הציפייה לישועה, שעליה נשאל כל אדם בבית-דין של מעלה, אחר פטירתו מעלמא הדין^{כז}. מרן הרב זצ"ל מברר את גדריה של אותה ציפייה, וחושף את מורכבותה:

והציפייה כוללת שימת עין תדירית, גם באין שום הכרה גלויה חיצונית אל הישועה, כמו שהמצפה עומד על המשמר ימים על שנה, לפעמים גם באין לפניו דבר מחודש, ולא יעזוב עמדתו.^{כט}

בראש ובראשונה, תפקידו של המצפה לישועה הוא סביל. הרב ממשיל אותו לתצפיתן צבאי, העוקב אחר תנועות כוחות האויב במשך זמן רב, והדרישה העליונה כלפיו היא ההתמדה. חייל המוצב בעמדה כזו צריך להיות מוכן לעמוד על משמרתו ימים וחודשים גם אם כוחות האויב חונים במקומם, וכל זאת עבור רגע אחד ויחיד שבו תהיה חשיבות עצומה למבטו הערני.

אמנם, מוסיף הרב זצ"ל, חובתו של המצפה לגאולה אינה מסתכמת בצפייה הסבילה:

ועוד כלול בזה שבכל עת מצוא של איזו הערה שיראה שראוי לעשות איזה דבר לישועה – יחיש פעולתו ולא יעזוב. כמו שהמצפה, בראותו על פי צפייתו שבאה

כח. ראה שבת לא, א.

כט. עין-אי"ה שבת ב: קסד.

שעת מעשה לברייחה או הגנה מאיזה אויב וכאלה, עליו החובה לעשות מה שדרוש לטובת המצב, כן יזרז לעת הנכון, בלא איחור רגע וזמן. על אלה שתי התכניות הנראות כמתנגדות זו לזו, ההתמדה בציפייה מחשבית והזירוז בעת הכושר, הוא הדבר הצריך להתרומם בעומק העיון של ציפייה לישועה.

בהתייצבותה על שפת היאור מבטאת מרים את השילוב הרצוי בין הציפייה הסבילה והזרזות הדרוכה. בהשקיפה על תיבת הגומא שבה מונח אחיה עוד אין היא יודעת לומר כלל כיצד יתגלגלו הדברים, אולם מיד כשהיא מבחינה בפתח תקווה היא פועלת "בלא איחור רגע וזמן".

מרים היא שעמדה בתוקף – יחד עם יוכבד אמה – כנגד גזירת המתת הילדים, היא שהייתה פועה והוגה באוזניהם כדי לפייסם שלא יבכו, והיא שסיפקה להם מים ומזון בשעה שנאלצו להיפרד מאמותיהן ולשהות במקומות סתר^ל. אותה מרים היא שמזדרזת כעת לצאת ממקום מחבואה, ולהציע לבת פרעה את אימה כמינקת לתינוק המשוי מן המים.

המצפה הסביל וחלוש האמונה היה מרבה לפקפק בצעד זה, שכן איזו ישועה תצמח למשה מחלב אמו, והרי הוא עומד לגדול ולהתחנך בביתו של לא אחר מאשר פרעה מלך מצרים, סמל האכזריות והרשעה. ואכן, מרים עצמה מבקשת "לידע מה יהא בסוף נבואתה". לא לה הפתרונים כיצד יתגלגלו הדברים ומתי יבואו דבריה, אך למרות זאת היא איתנה באמונתה ומתוך כך בטוחה שעליה לעשות כל השתדלות – ולו הקטנה ביותר – ממש כחייל הנשמע לפקודות גם כשאיננו מודע לתכנית הקרב הגדולה. על המסירות הזו של הפועלים עם א-ל בחושך, אמרו חז"ל: "עתידה בת קול להיות מפוצצת באוהלי צדיקים ואומרת: כל מי שפעל עם א-ל יבוא וייטול שכרו"^{לא}.

שמונים שנה המתינה מרים לראות מה יהא בסוף נבואתה, ומתוכן שנים שגדל משה בבית פרעה ושנים שעשה במדין – רחוק מן העין ומן הלב. באותן שנים נראה שכבר לא נמצאו מי שתלו תקווה בדבריה, אך היא בשלה – מאמינה ומצפה.

בסופו של דבר, אם נתבונן בקורות חייו של משה כפי פשוטן, נראה בבירור שלמעשיה של מרים היו השלכות רבות ועמוקות. בריחתו של משה למדין נסתבבה בעקבות מאורע שקרה כשיצא מהארמון הנכרי, שבו גדל, "וירא איש מצרי מכה איש עברי מאחיו". משה לא היה מסוגל להתאפק למראה העבד המתענה תחת יד הנוגש, "ויפן כה וכה וירא כי אין איש ויך את המצרי ויטמנהו בחול"^ל. מהיכן נמצאה בו תודעה יהודית כה חזקה, שהניעה אותו לסכן

ל. רש"י לשמות א טו, יז.
לא. ירושלמי שבת ו: ט.

את עצמו בעבור אחיו היהודי? – אין ספק שיש לייחס את הדבר לחלב אם יהודיה שזכה לינוק ולחינוך שזכה לקבל ממנה בגיל הינקות, וכל זאת בזכות מרים.

דחיקת הקץ של עמרם

אחרי שעמדנו על גודל מעלתה של מרים עלינו לשוב ולדון בעמדתו של עמרם, שעמד וגזר על ישראל שיגרשו נשותיהם כפי שעשה הוא. האם אדם גדול כמותו יתייאש מן הגאולה ויטיל ספק בהבטחה האלוקית – "ואחרי כן יצאו ברכש גדול"^ב?

חז"ל ערים לשאלה זו ומיישבים באופן מפתיע:

"השבעתי אתכם בנות ישראל בצבאות או באילות השדה אם תעירו ואם תעוררו את האהבה עד שתחפץ"^ג... רבי אונא אמר: ארבע שבועות השביען, כנגד ארבעה דורות שדחקו על הקץ ונכשלו, ואלו הן: אחד בימי עמרם ואחד בימי דיניי ואחד בימי בן כוזבא ואחד בימי שותלח בן אפרים.^ג

בדרך כלל אנו רגילים לפרש את המושג "דחיקת הקץ" כהפרזה בהסתמכות על פעולת האדם, ללא רגישות למהלכי ההשגחה העליונה. בסגנון זה אכן מסופר על בני אפרים, שטעו בחשבון השנים וחשבו שכבר הגיע זמן הגאולה ממצרים, ומתוך ביטחון בעצמתם הצבאית מרדו במשעבדיהם ופרקו את עולם מעליהם^ד. עליהם אומר הכתוב: "בני אפרים נושקי רומי קשת הפכו ביום קרב, לא שמרו ברית אלקים ובתורתו מאנו ללכת"^ה – "בני אפרים שיצאו ממצרים בזרוע לפני הקץ, ובטחו בגבורתם ובחצייהם, וסופם הפכו לנוס ביום קרב... והרגום אנשי גת הנולדים בארץ"^ו.

לעומת זאת, אצל עמרם אנו מוצאים תנועה הפוכה – שביזואלית עשה, פרישה מן האשה וציפייה סבילה לעת רצון – וכיצד ניתן לייחס לו את דחיקת הקץ?

משיב הרד"ל בפירושו על המדרש^ז:

אפשר היינו מה שגזרו על עצמן שלא לפרות ולרבות... ובזה חשוב שדחקו את הקץ.

לב. שירי השירים ב ז.

לג. שירי השירים רבה ב: ז.

לד. שמות רבה כ: יא.

לה. תהלים עח ט.

לו. רש"י שם.

לז. שירי השירים רבה שם, ד"ה בימי עמרם.

לאור דברי הרד"ל מתבארת פרישתו של עמרם מיוכבד באופן אחר לגמרי: לא כמעשה של ייאוש, אלא כצעד לזירוז הגאולה; לא כהוראה שנבעה מדאגה לגורל הילדים, אלא כהנהגה שבעזרתה ביקש לשגר מסר כלפי שמיא.

כמנהיג ישראל, שעול הציבור מוטל על כתפיו, ראה עמרם שכבר ארכו ימי הגלות והעם נאנק תחת עול הגזירות הקשות, וכמעט כלה כוח הסבל. ובכן, אמר, הגיעה העת לעשות מעשה ש"יכריח", כביכול, את הקב"ה להחיש את הגאולה. אם לא יהיה איש מישראל עוסק בפרייה ורבייה, יהיה עצם קיומו של העם נתון בסכנה; והלא אנו מובטחים בשבועה ממנו יתברך שעם ישראל הוא נצחי – "וגם נצח ישראל לא ישקר ולא ינחם" – ואם כן, יהיה הקב"ה "מוכרח" לגאול אותו ובכך להבטיח את המשך קיומו^ט.

אמנם חז"ל לא קיבלו מעשה זה, שאותו כינו "דחיקת הקץ", משום שבאמצעותו ביקש עמרם לדחוק את הקב"ה להתגלות ולפעול במציאות במקום לקבל באמונה תמימה את התכנית האלוקית ולעשות את המוטל עליו במסגרתה.

אם כן, מטעותו של עמרם – שדווקא ממנה ניתן ללמוד על גדלות אישיותו – יש לנו ללמוד לכל הדורות הבאים, ובפרט לעתות "עקבתא דמשיחא", שלא לנו להיכנס בחשבונות של "כבשי דרחמנא"^מ ולתור אחר דרכים לזרוז את הגאולה בדרך נסית, אלא עלינו לעשות את המוטל עלינו כדרכה של מרים, בבחינת "לא עליך המלאכה לגמור ואי אתה בן חורין להיבטל ממנה"^{מא}.

בין חשש פיקוח נפש לדאגה מופרזת

ואכן, לימים נמצאו מי שעשו שימוש שלילי בדמותו של עמרם וסילפו את דרכו כדי להסוות את חולשת אמונתם במסווה אידיאולוגי. הכוונה היא למרגלים, ששבו מארץ־ישראל וביקשו להניא את העם מלהיכנס אליה מפחד המלחמה עם בני הענק.

לח. שמואל א' טו כט.

לט. לאור דברי הרד"ל בהסבר דעתו של עמרם ניתן להבין את דברי הגמרא: "ומיום שפשטה מלכות הרשעה שגוזרת עלינו גזירות רעות וקשות ומבטלת ממנו תורה ומצוות... דין הוא שנגזור על עצמנו שלא לישא אשה ולהוליד בנים ונמצא זרעו של אברהם אבינו כלה מאליו" (בבא־בֶּתְרָא ס, ב), וכעין זה הסבירו החתם־סופר ותלמידו המהר"ם שיק, ראה שו"ת מהר"ם שיק או"ח סימן ע, ובספר "אם הבנים שמחה", פרק יב.

מ. ראה ברכות י, א.

מא. אבות ב: כא.

כמסופר בפרשת שלח־לך, לאחר דברי הדיבה שהשמיעו באוזני העם נשמעו דבריו של כלב: "ויהס כלב את העם אל משה, ויאמר: עלה נעלה וירשנו אותה כי יכול נוכל לה"^{מב}. אולם יש לתמוה היכן היה יהושע? הפסוקים מספרים שהוא וכלב היו בעצה אחת, ומדוע אין דבריו נשמעים?

הגמרא ערה לשאלה זו, ומספרת שיהושע ניסה לפתוח בדברים עוד קודם לדבריו של כלב:

"ויהס כלב את העם אל משה" – אמר רבה: שהסיתן בדברים. פתח יהושע דקא משתעי, אמרי ליה: דין ראש קטיעה ימלל? אמר: אי משתעינא אמרי בי מילתא וחסמין לי, אמר להן: וכי זו בלבד עשה לנו בן עמרם? סברי בגנותיה קא משתעי, אישתיקו, אמר להו: הוציאנו ממצרים וקרע לנו את הים והאכילנו את המן, אם יאמר עשו סולמות ועלו לרקיע לא נשמע לו?^{מג}

אם כן, יהושע פתח בדברים אולם הושתק בטענה בוטה ובלתי־עניינית – שהוא "ראש הקטוע, שאין לו בנים ליטול חלק בארץ"^{מד}. כיוון שראה זאת כלב, פנה אל העם בלשון המשתמעת לשני פנים. הם היטו אוזן לדבריו מאחר וסברו שהוא עומד לדבר בגנותו של בן עמרם, ואילו הוא פתח ודיבר בשבחו.

עד כאן הפירוש השגור בפי כל, אולם לאור מה שנתחדש לנו בעניינו של עמרם נראה לפרש גם בדרך אחרת את המעשה כולו:

עיקר טענתם של המרגלים הייתה משום פיקוח־נפש ודאגה לעתיד העם, שישכל לוחמים צעירים רבים בקרבות האימתניים הצפויים לו על כיבוש הארץ. מתוקף טענה זו הושתק יהושע, שכן לא היו לו בנים ומשום כך – טענו המסיתים – אין לו הזכות להעמיד את בניהם של אחרים בסכנה. כדי לחזק את טענתם תמכו המרגלים את יתדותיהם בהנהגתו של עמרם, אבי משה, שציווה על הפסקת הילודה; אולם פירשו אותה באופן מוטעה, כביכול נואש מן הגאולה וסבר שאין להביא ילדים לעולם רק על־מנת שיושלכו ליאור.

רמז לכך בפתיחתו של כלב: "וכי זו בלבד עשה לנו בן עמרם"? ודוק – אין הוא מכנה את משה בשמו, אלא נוקב דווקא בשם אביו, וזאת מאחר וניסה להראות עצמו כאילו גם הוא מאותה כת הרואה עצמה כממשיכת דרכו של עמרם.

מב. במדבר יג ל.

מג. סוטה לה, א.

מד. רש"י שם, ד"ה דחזייה.

ובאמת כבר ביררנו שאין הנידון דומה לראיה וחלילה לומר שכך סבר אותו צדיק, ובכל זאת היה לו להישמר במוצא שפתיו, בבחינת "חכמים היזהרו בדבריכם"^{מ"ה}, שכן ממילותיו – "לשווא אנו עמלין"^{כב} – עמדו הרשעים הללו ולמדו לטעון כנגד משה. סברה זו, אם יותן לה החופש להתפתח, עתידה לבוא לידי מסקנה שמוטב שלא להוליד ילדים יהודים כלל, שהרי מעצם לידתם כיהודים הם נכנסים לקבוצת סיכון שסיכוייה להיפגע גדולים יותר מאלו של כלל האוכלוסייה.

טענה זו הייתה גם בפיו של פרעה, "אוהב ישראל" הגדול, שניסה לדבר על לבו של משה לבל יוציא את הנשים והילדים לזבוח לה' במדבר בטיעון הדאגני – "ראו כי רעה נגד פניכם... לא כן, לכו נא הגברים!"^{מ"ו} אולם משה אף לא העלה על דעתו להטות אוזן לדבריו: "ויאמר משה בנערינו ובזקנינו נלך בבנינו ובבנותנו... נלך כי חג ה' לנו"^{מ"ז}. דווקא היציאה ממצרים היא הצעד שעתידי להוביל לעתיד טוב יותר הן לעם ישראל, על נשיו וילדיו, והן לעולם כולו. בלי ילדים – אין גאולה.

בזאת ביטא משה את תמצית אמונתה של מרים אחותו, ששמה רומז הן למרירות והן למרי. באמונתה הגדולה זכתה מרים להוביל אחריה את תנועת המרי של נשות ישראל ולהרים תרומה מכרעת להתנוצצות אורו של משה רבנו, והכול מתוך נכונותה לשאת את המרירות באמונה ולפעול עם א-ל גם כשהנתונים אינם מבשרים טובות.

אמרו רבותינו: "בשכר נשים צדקניות שהיו באותו הדור נגאלו ישראל ממצרים"^{י"ג}, וכתב רבי צבי קאיינדנוור בעל "קב הישר" כי "כמו שהיתה גאולה ראשונה כן תהיה גאולה אחרונה. ואם כן, הרי לפנינו שבזכות נשים תהיה גם כן הגאולה אחרונה"^{מ"ח}, אמן כן יהי רצון.

מה. אבות א: יא.

מו. שמות י י.

מז. שם י ט.

מח. קב הישר, פרק ב.